

KÉPZŐ- MŰVÉSZET

Illyés Gyula kevésbé ismert festészeti és grafikai ábrázolásai

Tüskés Anna

Illyés arcását felidézve többnyire Borsos Miklós rézkarca és érme, illetve Molnár Edit jól ismert fényképsorozatának valamelyik tagja jelenik meg a szemünk előtt. Noha az Illyés-ikonográfia meglepően gazdag, számos grafika, festmény, érem, dombormű és szobor mindmáig ismeretlen a nagyközönségnek és a kutatásnak. Ennek oka főként az, hogy egyrészt a különböző – többnyire irodalmi és irodalomtörténeti – kiadványokban csaknem mindig ugyanaz a néhány műtárgy szerepel. Másrészt korábban nem foglalkoztak az Illyés-portrék összegyűjtésével és feldolgozásával. A 20. század harmadik harmadától napjainkig folyamatos Illyés-kultusz képzőművészeti emlékeinek számbavételét különösen időszerűvé teszi, hogy 2012-ben ünnepeljük Illyés Gyula születésének 110. évfordulóját. A magyarországi és kárpátaljai emlékhelyek (Balatonfüred, Beregszász, Dombóvár, Felsőrácegres, Lakitelek, Pálfa, Vésztő-Mágor) mellett az Illyés nevet felvevő baki, budaörsi, cecei, hévízi, ozorai, pécsi, somogyjádi, szekszárdi és tihanyi iskolák a kultusz fő központjai.

Illyésről az 1920-as évektől kezdve folyamatosan készültek portrék. Egész életében, és alkotó tevékenységében fontos szerepet töltöttek be a társművészek, ahogy ez kitűnik például a középkori és kortárs művek ihlette versekből (*Egy Giotto-kép előtt, Bernáth Aurél egy képe alá*), továbbá *Naplójegyzeteiből*. Illyés nem csupán író és költő volt, hanem élete második felében jelentős közéleti személyiség is, ami nagy hatást gyakorolt az ikonográfiájára. A halála után készült, életének fő színhelyein felállított szobrok és domborművek tanulmányozása elengedhetetlen az emlékezés, a kultusz és a példaképválasztás folyamatának megismeréséhez.

A magán- és közgyűjteményekben őrzött képzőművészeti ábrázolások összegyűjtése és értelmezése nélkülözhetetlen a költő életének és műveinek vizsgálatához, továbbá ahhoz, hogy jobban megismerjük személyes kapcsolatát a kortárs képzőművészekkel. A 20. századi magyar írók ábrázolásai hiányosan vannak jelen az irodalomtör-

téneti kutatásokban. Az írók bibliográfiájának néhány kivételtől eltekintve nem része az ikonográfia. Az 1982-ben, még a költő életében megjelent *Illyés Gyula élete képeiben* c. könyvben szerepel ugyan néhány portrégrafika, s a mintegy százötven válogatott fotó feleleveníti életének fő mozzanatait és színhelyeit. A fényképanyag azonban összehasonlíthatatlanul jobban dokumentált, mint a képzőművészeti; a módszeres számbavétel és a keletkezési körülmények tisztázása azonban itt is hiányzik.

Az eddigi kutatások szerint számos képzőművészeti portré értelmezéséhez elengedhetetlen a fényképek alapos ismerete. Így például Ferenczy Béni Illyés 60. születésnapjára rajzolt bárányos portréja esetében, melyet fénykép után készített a művész már betegsége idején.

A magyarországi közgyűjtemények közül többek között a Petőfi Irodalmi Múzeum, a simontornyai Vármúzeum és a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum őriz jelentős számú képzőművészeti alkotást Illyés Gyuláról. A művek egy része, főként a napilapokban és folyóiratokban megjelent grafikai anyag eredetije gyakran nagyon nehezen fellelhető. A grafikák különösen veszendő forrásanyag; a 20. század első felében írókról készült grafikák közül jelenleg több lappang. Az eddigi előzetes gyűjtésem szerint az Ady-ikonográfiához mérhetően gazdag, mintegy száz tételes Illyésről készült képzőművészeti forrásanyag széles műfaji skálán mozog: érmek, domborművek, plasztikák, egészalakos szobrok ugyanúgy megtalálhatók benne, mint festmények, rézkarcok, grafikák és karikatúrák. Az alkotások között neves művészek (pl. Borsos Miklós, Buday György, Czöbel Béla, Dési Huber István, Ferenczy Béni, László Gyula, Pátzay Pál, Szabó Vladimir, Tihanyi Lajos, A. Tóth Sándor) mellett kevésbé ismert alkotók (pl. Bajnok Béla, Baky Péter, Bálványos Huba, Csáki-Maronyák József, Diósy Antal, Feledy Gyula, Képíró Zoltán, Pérely Imre, Sipos Béla, Szűr-Szabó József, Vass Elemér), költőtársak (Erdélyi József, Jean Rousselot, Terescsényi György) és műkedvelők (Aszalai István, Ecseki Ferenc) művei is

előfordulnak. Jelen írásomban mintegy tizenöt, Illyés életében készült, eddig kevésbé ismert festményt és grafikát mutatok be.

Az első két fennmaradt portrét a Nyolcak körébe tartozó, majd a párizsi magyar művészkolóniában dolgozó Tihanyi Lajos (1885-1938) készítette Illyésről 1924 januárjában Párizsban (116. oldal és 5. számú kép). A két kubisztikus krétarajz ugyanannak a lapnak a két oldalára készült, az eddigi szakirodalom csak a rectón lévő ismeret és közölte.¹ Szögletes, geometrikus vonásokkal rajzolja meg a huszonkét éves költő realista ábrázoláshoz közelítő arcképét. A költőt magas nyakú ingben látjuk, háromnegyed profilban. Ez a viselet, a magas nyakú fekete ing, feltűnik Illyésről két Párizsban készült fényképen. Illyés járt Tihanyi Montparnasse-i műtermében, ahogy a *Vázlatok az emigránsról* c. írása második részében említi,² s gyakran találkoztak, amint Illyésnek Szegi Pálhoz írt leveleiből, illetve Tihanyinak Illyéshez 1925-ben írt levelezőlapjából következtethetünk.³ A rectón és a versón látható rajz jelentősen eltér kidolgozottságban, és az orr illetve a száj vonalában. Arra következtethetnénk, hogy a verso rajzát Tihanyi abbahagyta, majd a lap másik oldalára azt irányában (hosszában) is megfordítva folytatta a munkát, ugyanakkor a művész mindkét rajzot ellátta kézjegyével.

Az 1930-as évekből több ceruzarajz és egy festmény maradt fenn Illyésről. Az első ceruzarajzot Erdélyi József (1896-1978) készítette költőtársáról 1930. január 15-én (2. kép). Az öltönyt és nyakkendőt viselő immár huszonnyolc éves elsőkönyves költő négy éve tért haza

2. számú kép: Erdélyi József: Illyés Gyula. Rajz. 1930. január 15. Ceruza, papír. 209 x 156 mm. J.j.l. Erdélyi 1930. I. 15. Budapesti magántulajdonban. Fotó: Tüskés Anna.

Párizsból, a Phoenix Biztosító Társaság és a *Nyugat* folyóirat munkatársa. A gondosan rajzolt és árnyékolat arcot háromnegyedprofilban látjuk. A két költő jó barátságban állt egymással 1927-től, ezt bizonyítja többek között, hogy Erdélyi tizenkét könyve megtalálható Illyés könyvtárában, köztük több dedikált példány. Erdélyi az 1930-as portré után néhány évvel, feltehetőleg az 1930-as évek végén vagy az 1940-es évek első felében ismét megörökítette Illyést (3. kép). Ez a rajz profilban mutatja a költőt,⁴ párja pedig medalionban Kozmutza Flórát (4. kép). E két rajz előkészítő vázlat lehetett két éremhez, de lehetséges az is, hogy az ismeretlen éremkészítő Erdélyi rajzait követte.

Vass Elemér (1887-1957) 1934-ben készített olajfestményén Illyés szürke öltönyt visel kitűrt gallérú fehér inggel. Világosbarna huzatú fotelben ül, háta mögött emblematikus jellemzésekként könyvespolc. Kezében sötétpiros kötésű, nyitott könyvet tart, de nem olvas, hanem szembenéz. A kép Illyés Törökbálinti úti lakásában vagy a festő otthonában készült. Nagy, élénk színfoltok és kevés árnyalás jellemzi a portrét. A költő vonásai komolyak, majdhogynem komorak. A két művész ismeretsége az 1920-as évek második felében kezdődött, és barátságuk egészen Vass haláláig tartott. A zebegényi műtermének 1944-es pusztulása után 1946-tól teljesen elvonultan Tihanyban élő festő⁵ 1954 karácsonyán egy virágcsendéletet ajándékozott Illyésnek és feleségének: sárga háttér előtt az asztal sarkán álló mélykék vázában nagylevelű narancs és piros virágok.

Illyés 1946 novemberében több magyar íróval és képzőművésszel Bécsen át Svájcba utazott.⁶ Ezen az úton két rajzot készített róla az egykor ugyancsak a Nyolcak csoportjához tartozó, „hol Párisban, hol Pesten” élő Czóbel Béla (1883-1976) Genfben: az egyiket egyedül, a másikon Pátzay Pállal együtt (6. kép) ábrázolta.⁷ Mindkét rajzon profilban látható Illyés, bár ellentétes irányban. Az eddig ismert kettős portré mellett az egyes portré valamivel kidolgozottabb, bár a csöppet sem hízelgő vonásokból az aláírás nélkül egyik képen sem lenne felismerhető a költő portréja. Diósy Antal 1959. március 7-i akvarellje⁸ mit sem mutat Illyés aktuális – állást kereső és felesége egészségéért aggódo – lelkiállapotából.⁹ A tetszetős festmény jovialis, derűs arcot tár elénk. Világos okkeres háttér előtt ül az író, nyitott nyakú barna pulóvert és fehér inget visel. Pirospozsgás arca kiemelkedik a melegbarna háttérből.

Számos karikatúra jelent meg Illyésről az 1940-es évek elejétől kezdve. Az Élet és Irodalom 1961. július 15-i számának Masznyik Iván rajzolta címlapja az *Írók a „Valóság” TSZ-ben* címet viseli (7. kép). A rajz a korabeli magyar irodalom elképzelt „keresztmetszetébe” kalauzolja a nézőt. Illyés Németh László mögött kapálva jelenik meg, mögöttük Fodor József hason fekve pihen kapával a kezében, és a semmibe néz. Hidas Antal kínál nekik „Ficzek-féle hűsítő levek”-et. 1972-ben a Ludas Matyi könyvheti számá-

nak Szűr-Szabó József rajzolta *Így lenne az ünnepi könyvhétnek még nagyobb sikere* című egészoldalas karikatúráján szerepelt Illyés, melynek felirata „SZŰR Színészek-újságírók rangadója neves művészek felléptével. Minden jegy elkelt! Ma: 5-7-ig Illyés Gyula rúg 11-eseket”. A testéhez képest aránytalanul nagy fejével megrajzolt hetvenéves költő sportmezt visel, jobb lábát a labdán tartva a Könyvsátor feliratú kapu hálójába céloz. A kapu hátsó felében egy emblemikusnak szánt könyvespolc áll. Az író minden oldalról lelkes szurkolók bízatták.

Kaján (Kalász) Tibor egész sorozat karikatúráit rajzolt Illyésről az 1970-es években.¹⁰ Az egyik rajz Illyést Kátóna József fodrászaként mutatja (8. kép) utalva a *Bánk bán* átigazítására, egy másik balatoni hajóskapitányként ábrázolja (9. kép).¹¹ A testéhez képest aránytalanul nagy fején hajóskapitányi sapkát visel. Illyés Tihanyban gyakran viselt hajóskapitányi sapkát, amint ezt számos fénykép is megörökíti. A sapka horgonyos emblémája helyére Kaján lantot rajzolt. Az írói mesterséget hangsúlyozza az is, hogy a hajókormány kerekét töltőtoll tartja. A karikatúrasorozat többi tagjához hasonlóan mindkét rajzon érződik Illyés személyiségének és munkásságának alapos ismerete. Ezt a második karikatúrát követte a műkedvelő Papp Sándor a falemezből lombfűrésszel kivágott Illyés-figurán.

A költőről készült olajfestmények közül még Csáki-Maronyák József (1910–2002) 1977-es képét emelem ki.¹² A művész Illyést tihanyi kertjében kerek asztalnál ülve ábrázolja. Balra a háttérben sárga falú ház sarka látszik, kinyitott zöld zsalugáterekkel. A lombtalan, csupasz fák, a kert élénkzöld növényzete, és a távoli, üres földpar-

cellák tavaszi vagy őszi évszakra engednek következtetni. Az asztalon kéziratok, könyvek fekszenek az író előtt, baloldalt szalvétán fél pohár víz és három szem gyümölcs áll. Balatoni táj előtt fonott székben ülő alak acélkék inget visel, bal csuklóján karóra, világosbarna zakója a szék támlájára akasztva lóg. Az ős hajú, elmerengő arcot háromnegyed profilban látjuk. Visszafogott, pasztell színek jellemzik a képet, a kék ing redőin világos fényreflexek jelennek meg. A portré illeszkedik Csáki-Maronyák tájba illesztett realista portréinak sorába.¹³

A röviden bemutatott festmények és grafikák tanúsítják az Illyés-kép folyamatos változását, alakulását a kortársak szemében. A költő életében készült képmások bizonyítják testi megjelenésének folyamatos változását. Bemutatják az író különböző életszakaszaiban, s érzékelteik személyiségének korszakonként változó értelmezését, a művészttárástól, a nemzet költőjén keresztül, az élete alkonyán megpihenő, de folyamatosan munkálkodó emberig. A művek stílusa, művészi kvalitása és funkciója rendkívül eltérő. Több példa látható a kedvelt előképek követésére. A kompozíciós és motivikus újítások folyamatosan megújuló képet tárnak elénk. A könyvek és az íráshoz kapcsolódó szimbólumok és eszközök jelenléte néha kiegészül a személyes tér (Tihany) és a személyiség egyéni elemeivel (hajóskapitányi sapka). A portrék fő szerepe a megörökítés és az emlékeztetés, a karikatúrák ugyanakkor aktuális híreket is hordoznak. Az 1960-as és 1970-es években készült portrék és karikatúrák Illyést elsősorban mint a nemzet költőjét örökítették meg.

1 VASY Géza: *Ozora, Várkastély, Illyés Gyula Életműkiállítás*, TKM 687., Budapest, 2001, 5.; MAJOROS Valéria Vanília: *Tihanyi Lajos*, 2002, 380, 108. kép.

2 ILLYÉS Gyula: *Itt élned kell*, 1976, II. kötet, 511–531.

3 MAJOROS Valéria Vanília: *Tihanyi Lajos*, 2002, 223, 413, 418.

4 *Pour saluer Gyula Illyés. 1902–1983, (Hommages et témoignages. Proses et Poèmes Inédits)*, Choisis par Georges GARA, Fumel, 1985, La Barbavane, Bonaguil, 94, [2] l. Címlap.

5 *Vass Elemér gyűjteményes kiállítása. 1957. november 2–16.* Előszó: PATAKY Dénes, megnyitó: BORSOS Miklós, 1957, 3–7.; SZÍJ Rezső: *Vass Elemér Tihanyban* = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1967, 373–383.

6 ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*, s.a.r. ILLYÉS Gyuláné, 1987, 137–146.

7 KRATOCHWILL Mimi: *Czóbel*, 1983, 10.; KRATOCHWILL Mimi: *Czóbel Béla (1883–1976) emlékkiállítás*, 2001, 6, 44.

8 *Így látja őket* = Füles 1966. június 5. 2.

9 ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*, s.a.r. ILLYÉS Gyuláné, 1987, 459.

10 KAJÁN Tibor: *Az átigazított Illyés Gyula. A 75 éves költő* = Új Tükör 14. évf. (1977. október 30.) 44. sz. 4, 11.; KAJÁN Tibor: *Illyés Gyula* = Új Tükör 18. évf. (1981. november 15.) 46. sz. 11.

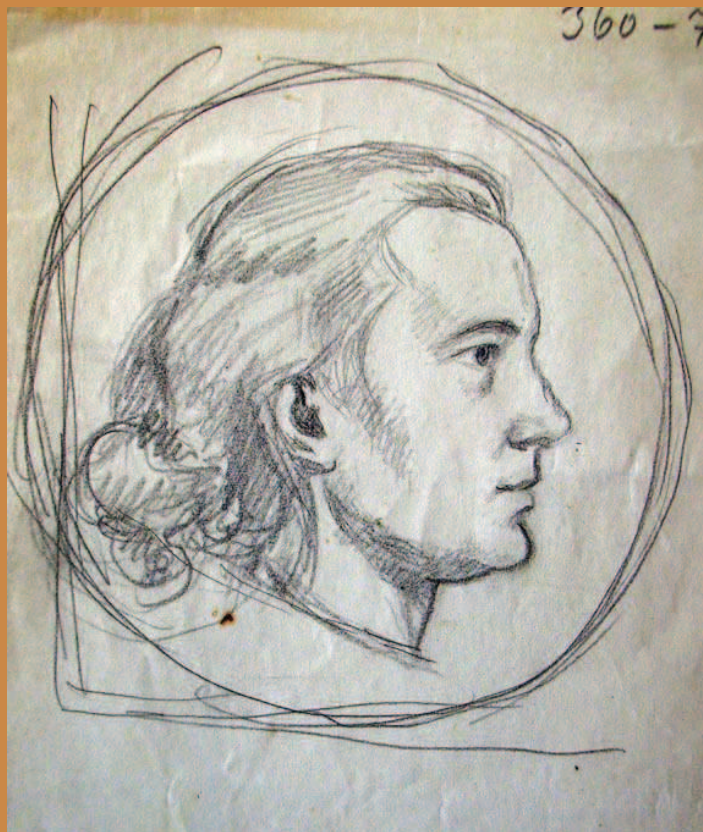
11 KAJÁN Tibor: *Illyés Gyula 80 éves* = Új Tükör 19. évf. (1982. október 31.) 44. sz. 4.

12 POGÁNY Ö. Gábor: *Csáki-Maronyák József kiállítása. 1980. október 9–23.*, 1980; [5]; POGÁNY Ö. Gábor: *Csáki-Maronyák József*, Orosháza, 1998, 99, 114.

13 POGÁNY Ö. Gábor: *Csáki-Maronyák József*, Orosháza, 1998, 58.

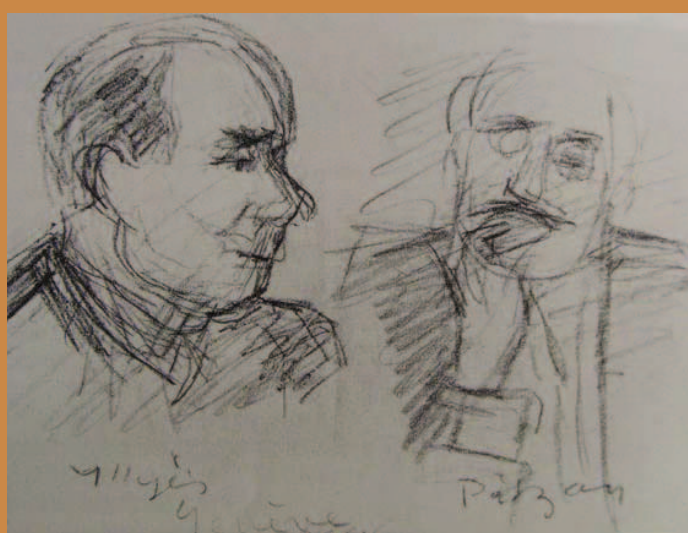
3. Erdélyi József: Illyés Gyula. Rajz. 1940-es évek (?). Ceruza, papír. 150 x 106 mm. J.b.l.: Erdélyi J. Budapesti magántulajdonban. Fotó: Tüskés Anna.

4. Erdélyi József: Kozmutza Flóra. Rajz. 1940-es évek (?). Ceruza, papír. 212 x 149 mm. J.b.l.: Erdélyi J. J.j.f.: 360-787. Budapesti magántulajdonban. Fotó: Tüskés Anna.

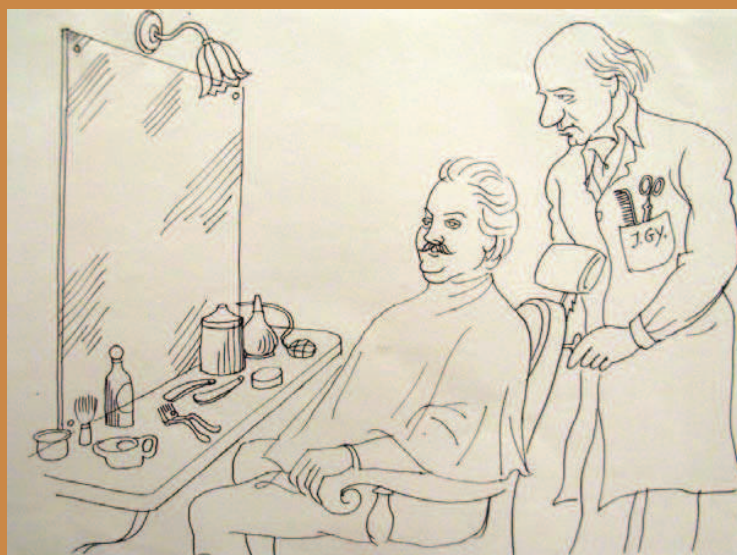
5. Tihanyi Lajos: Illyés Gyula. Rajz. 1924. január. Kréta, papír. 497 x 389 mm. J.j.l.: L TIHANYI 924. Az 1. kép versóján. Budapesti magántulajdonban. Fotó: Tüskés Anna.

6. Czóbel Béla: Illyés Gyula és Pátzay Pál. Rajz. 1946. Papír, szén, ceruza. J.l.: Illyés Genève Pátzay. Kratochwill Mimi: Czóbel Béla (1883-1976) emlékkiállítás. Budapest, 2001, 44.

7. Masznyik Iván: Írók a „Valóság” TSZ-ben. Karikatúra. 1961. J.j.l.: Masznyik Iván rajza. Élet és Irodalom 5. évf. 28. sz. 1961. júl. 15. címlap.

8. Kaján (Kalász) Tibor: Katona József: – Csak egy igazítás lesz! Karikatúra. Toll, papír. 210 x 280 mm. Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz. 2005.21.1.

9. Kaján (Kalász) Tibor: Illyés Gyula. Karikatúra. Toll, papír. 310 x 180 mm. J.j.l.: -K-. Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz. 2005.20.1.